

Marcin Lisak OP

## *Teologia ekonomii politycznej*

*Michaela Novaka*

### *Kilka uwag o duchu demokratycznego kapitalizmu*

Współczesny amerykański katolicki teolog i filozof, jakim jest Michael Novak, dokonuje religijnej interpretacji ekonomii i polityki. Określany przez wielu jako neokonserwatysta, teokonserwatysta, komunitarianin, a nawet katolicki liberal<sup>1</sup> znany jest przede wszystkim ze swej sztandarowej koncepcji ducha demokratycznego kapitalizmu. Amerykański intelektualista w swoich pracach filozoficzno-teologicznych, publicystyce i działalności politycznej stara się wskazać na zbieżność wolnorynkowej ekonomii oraz katolickiej nauki społecznej i chrześcijańskiej duchowości. Konstruuje przy tym specyficzną wizję chrześcijańskiej optyki w spojrzeniu na demokratyczny kapitalizm w formie „teologii ekonomii politycznej”<sup>2</sup>.

Zadaniem niniejszego artykułu będzie prezentacja religijnego namysłu nad ekonomią, jaki proponuje Novak oraz wskazanie na społeczną rolę jego twórczości. Ponadto kilka odniesień do socjologicznych teorii poszerzy dyskusję nad społecznym znaczeniem myśli i działalności tego przedstawiciela amerykańskiego neokonserwatyizmu. W świetle socjologii duchowości można bowiem dorobek Novaka rozpatrywać jako chrześcijańską duchowość przedsiębiorczości, czyli „teologię tworzenia”. Poglądy Nowaka można zestawić również z pewnymi nurtami socjologii moralności i socjologii religii. Wskazane powyżej cztery wymiary myśli socjologicznej – społeczne znaczenie ideologii neokonserwatywnej oraz ujęcia różnych subdyscyplin socjologii – stanowią klucz interpretacyjny dla analizy amerykańskiej neokonserwatywnej katolickiej myśli ekonomicznej propagowanej na przełomie XX i XXI w. przez Novaka.

#### **Wizja życia gospodarczego a religia**

Podstawy poglądów Michaela Novaka wyrażają się w klasycznej i chrześcijańskiej filozofii mistrzów takich jak Arystoteles i św. Tomasz z Akwinu oraz współcześnie Jacquesa

1 Por. M. Lisak, *Katolicki liberalizm. Etyka społeczna Michaela Novaka*, Kraków–Dublin 2008, s. 42–60.

2 M. Novak, *Liberalizm – sprzymierzeniec czy wróg Kościoła*, Poznań 1993, s. 28.

Maritaina<sup>3</sup>. W zakresie filozofii politycznej Novak analizuje i rozwija współczesne ideologie liberalizmu oraz komunitaryzmu<sup>4</sup>, aby podjąć próbę syntezy z koncepcjami społecznymi katolicyzmu.

Twórczość intelektualna Novaka i jego działalność polityczna nie ograniczają się jednak do wymiaru teoretycznego. Nasz autor odnosi się w analizie i interpretacji teologiczno-filozoficznej do empirycznie poznawalnej rzeczywistości społecznej, pretendując do tworzenia realistycznej religijnej interpretacji sfery życia gospodarczego i „dojrzałej etyki wytwarzania bogactwa”<sup>5</sup>. Analiza amerykańskiego sukcesu społeczno-ekonomicznego prowadzi Novaka do próby wypracowania teologii ekonomii i powiązanej z nią polityki. Amerykański autor czyni to w rozbudowanej i nowatorskiej formie w swoim najbardziej znanym traktacie *Duch demokratycznego kapitalizmu* (1982). W sferze gospodarczej opowiada się zatem za ekonomią wolnorynkową, własnością prywatną, podkreśla pozytywną rolę zysku, a jako zasadę podstawową uznaje kierowanie się interesem własnym, który w swej naturze nie jest formą hobbesowskiej „wojny wszystkich ze wszystkim”, ale czynnikiem spontanicznie prowadzącym do współpracy<sup>6</sup>.

Novak wprowadza pojęcie „teologia ekonomii” (*theology of economics*). Wzywa do stworzenia poważnej i systematycznej refleksji teologicznej o historii i podstawach ekonomii w świetle inspiracji i moralnych zobowiązań nakładanych przez religię chrześcijańską<sup>7</sup>. Teologii ekonomii poświęca całą trzecią część swojego *opus magnum*. Właściwie jednak zadanie, które sobie stawia, powinno być teologicznym ujęciem konkretnej rzeczywistości społecznej jaką jest działalność gospodarcza, a nie jedną z tak zwanych *Genetiv-Theologie* czyli teologią ekonomii rozumianą jako nauka o gospodarce. W innym miejscu Novak używa koncepcji „teologia ekonomii politycznej”, wskazując jako pole znaczeniowe na dyscyplinę teologiczną, odnoszącą się do spraw gospodarczych<sup>8</sup>.

Czym jest zatem nowa teologia społeczna? Zdaniem Nowaka, na przełomie XX i XXI w. najważniejszym zadaniem chrześcijaństwa, a w szczególności katolicyzmu, jest wypracowanie

3 M. Novak, *Duch demokratycznego kapitalizmu*, Poznań 2001, s. 32–39; D. Góra-Szopiński, *Zakorzenie wolności. Myśl polityczna Michaela Novaka*, Warszawa 2013, s. 128–140.

4 Por. P. Skudrzyk, *Amerykańska wspólnotowa filozofia polityczna*, Katowice 2001, s. 92–98, 109.

5 M. Novak, *Bogactwo i cnota: rozwój chrześcijańskiej doktryny ekonomicznej* [w:] P. Berger (red.), *Etyka kapitalizmu*, Kraków 1994, s. 103.

6 Szerzej na temat rozumienia sfery gospodarczej w demokratycznym kapitalizmie: M. Lisak, *Katolicy liberalizm...*, dz. cyt., s. 105–127.

7 Por. M. Novak, *Duch demokratycznego...*, dz. cyt., s. 277.

8 Por. tenże, *Liberalizm...*, dz. cyt., s. 28 i 44–45.

intelektualnej propozycji adekwatnej do potrzeb ludzi żyjących w demokratycznym i kapitalistycznym społeczeństwie. Potrzeba zatem nie tylko pewnego wysiłku intelektualnego, ale również nowej formy duchowości chrześcijańskiej, która będzie afirmować wiele procesów ekonomicznych, politycznych i kulturowych. Charakterystycznymi cechami nowej religijności powinny być, jak podkreśla Novak, konkurencyjność i pluralizm w zakresie sposobów życia, różnorodność w zakresie praktycznej realizacji wybranych koncepcji życia oraz kluczowe doświadczenie wolności<sup>9</sup>. W sferze życia publicznego wolność to przede wszystkim powstrzymanie się od narzucania innym jednostkom i społecznościom wszelkiej partykularnej wizji życia bądź systemu społecznego. Ustrój gospodarczy i polityczny muszą szanować wolność jednostek.

Novak nawołuje do zmiany, rozwoju, dalszego współtworzenia świata. W tych zamierzeniach i działaniach człowieka wspiera Boża opatrność. Proces ten naświetlają religia żydowska i chrześcijańska, jako że akcentują „powołanie” do zmiany świata na lepszy i doskonalszy<sup>10</sup>. W religiach tych zawarta jest idea rozwoju, która staje się obowiązkowym zadaniem, imperatywem moralnym. „Natura nie jest czymś dokonanym, kompletnym, skończonym. Stworzenie jeszcze się nie zakończyło; ludzie mają jeszcze coś do zrobienia”<sup>11</sup> – apeluje neokonserwatysta. Historia ludzkości i świata nie jest w żadnej mierze ukończona ani statyczna. Świat pozostaje areną walki dobra i zła. Przedsiębiorczość, zaangażowanie, praca na rzecz rozwoju gospodarczego wyrażają opowiedzenie się w tej walce po stronie dobra. Wprowadzanie w życie planów Boga i wykorzystywanie twórczych zdolności wszczepionych człowiekowi przez Stwórcę stanowią zasadnicze zadanie moralne<sup>12</sup>. Działalność gospodarcza, prowadzenie biznesu, kreatywność zyskują znaczenie religijne, co najlepiej wyraża tytuł jednej z książek Nowaka: *Business as a Calling* (1996). Twórcze gospodarowanie staje się religijnym powołaniem, drogą do świętości i zbawienia.

Teologii ekonomii politycznej precyzuje, w jaki sposób realizować to twórcze powołanie. Novak stwierdza, że wszechmogący Bóg nie uczynił ze stworzenia środka przymusu, ale zaplanował je jako „arenę wolności”. Wolność najlepiej funkcjonuje dzięki instytucjom demokratycznego kapitalizmu. Ustrój ten przepełniony jest Bożą inspiracją, poprzez co grzesznicy, choć niedoskonalni, mogą realizować wolność i twórczość gospodarczą<sup>13</sup>. Nadprzyrodzona inspiracja nie jest jednak wyrazem fanatyzmu religijnego ani

9 Por. tenże, *Duch demokratycznego...*, dz. cyt., s. 87–88.

10 „Żydowska i chrześcijańska religia są najlepszą podstawą dla republikańskich instytucji”. Tenże, *On Two Wings, Humble Faith and Common Sense at the American Founding*, San Francisco 2002, s. 33.

11 Tenże, *Duch demokratycznego...*, dz. cyt., s. 91.

12 Por. tenże, *Business as a Calling*, New York 1996, s. 39.

13 Por. tenże, *Duch demokratycznego...*, dz. cyt., s. 408.

fundamentalizmu biblijnego. Amerykański neokonserwatysta podkreśla, iż nikt nie jest w stanie wydedukować systemu gospodarczego ani politycznego bezpośrednio z Biblii<sup>14</sup>, a „odwołując się do biblijnego objawienia, nie mówi o idealnym ustroju społecznym, ale jedynie o najlepszej z możliwych form organizacji życia ludzkiego”<sup>15</sup>.

Przekonujące dla chrześcijan mogą być argumenty teologiczne na rzecz demokratycznego kapitalizmu, które Novak grupuje w kilku kategoriach. Nauka o Trójcy Świętej jako wspólnocie (komunii) trzech Boskich Osób stanowi metafizyczną podstawę do tworzenia wspólnoty wolnych jednostek. W instytucjonalnej formie współpraca przybiera postać wspólnot pośredniczących<sup>16</sup>. Chrześcijańska prawda o wcieleniu wskazuje z kolei, zdaniem Nowaka, na niedoskonałość ludzkiego świata. Bóg zaakceptował i przemienił materialny świat poprzez wcielenie. Jednak niedoskonały świat nigdy nie stanie się rajem ani w pełni „królestwem sprawiedliwości i miłości”<sup>17</sup>. Kolejnym punktem teologicznej inspiracji jest różnorodność i współzawodnictwo, które wynikają ze stwórczego planu Boga. Stwórca uczynił „świat wolności, dał każdemu możliwość wolnego wyboru”<sup>18</sup>. Wszyscy ludzie zostali obdarowani jakimiś talentami, ale Bóg nie zakazał zabiegania o doczesne sprawy. Rozwój i dążenie do sukcesu są zatem istotnymi motywami działania, a ale wzrost zamożności i współzawodnictwo nie są przeciwne religii chrześcijańskiej<sup>19</sup>.

Kolejnym założeniem teologicznym jest koncepcja grzechu pierworodnego, który oznacza ludzkie ograniczenia i niedoskonałość. Skutki grzechu pierworodnego powodują, że wolność wyboru jest zagrożona złem moralnym. Nie można wszakże jednak wszystkim ludziom narzucić standardów moralnych siłą, bo to nie byłoby skuteczne z powodu skażonej grzechem natury ludzkiej. „Jednak najbardziej niebezpiecznym skutkiem grzeszności jest nadużycie siły władzy. Dlatego głównym zadaniem ustrojowym staje się ograniczenie władzy, sprawowanej przez «grzeszników»”<sup>20</sup>. Jako swoisty wentyl bezpieczeństwa porządek społeczny powinien posiadać system kontroli i równowagi skierowany przeciwko grzesznym inklinacjom jednostek, a zwłaszcza posiadających władzę polityczną czy ekonomiczną. Skoro grzeszni

14 Por. tenże, *Liberalizm...*, dz. cyt., s. 19.

15 M. Lisak, *Katolicki liberalizm*, s. 259. Novak nie jest przy tym utopistą, próbującym utworzyć doskonale świat społeczny: „Codzienne życie jest (jak uważają chrześcijanie) pojedynkiem ze światem, ze zmysłami, z diabłem. Próba narzucenia Królestwa Bożego tym zmaganiem jest nie tylko groźna dla wolności człowieka, ale także dla samego chrześcijaństwa (lub jakiegokolwiek innej religii wodzonej w ten sposób na pokuszenie)”. M. Novak, *Duch demokratycznego...*, dz. cyt., s. 86.

16 Por. tamże, s. 385.

17 Tamże, s. 387–388.

18 Tamże, s. 392.

19 Tamże, s. 393–396.

20 M. Lisak, *Katolicki liberalizm...*, dz. cyt., s. 260.

ludzie tworzą grzeszne (niedoskonałe, niesprawiedliwe) instytucje i struktury, to tym bardziej władza i zarządzanie powinny być kontrolowane wedle zasady *checks and balances*<sup>21</sup>.

Podsumowaniem i dopełnieniem teologii społecznej Nowaka jest cnota miłości. Caritas najlepiej wyraża istotę Boga, a zarazem wyraża pragnienie dobra drugiego człowieka ze względu na niego samego. Miłość uczy mądrego oceniania ludzkich wad i wydobywania ukrytych zdolności. Przekracza poziom emocjonalny i wykracza poza interesowność<sup>22</sup>. Takie wyobrażenie miłości prowadzi naszego świeckiego „duszpasterza sfery publicznej” do nadziei na współpracę pomiędzy ludźmi, także współpracę, a nie wojnę, w sferze gospodarczej. Chrześcijańskie, personalistyczne rozumienie miłości pozwala budować *Caritapolis* – cywilizację miłości<sup>23</sup>. Nie wyklucza to jednak poszukiwania „korzyści własnej”, której realizacja przynosi pozytywne skutki społeczne. Takie ujęcie jest zbieżne – jak podkreśla Novak – z chrześcijańskim ewangelicznym przykazaniem miłości bliźniego, ale jak siebie samego<sup>24</sup>.

### Institucje kapitalizmu a cnoty indywidualne

Novak często podkreśla, że nie można zbudować „raju na Ziemi”. Instytucje nie będą nigdy doskonałe, podobnie jak nie można osiągnąć doskonałego porządku społecznego, który nie wymagałby już dalszych zmian i akomodacji w rzeczywistości społecznej. Tym bardziej niezbędna jest rola indywidualnych cnót, które mają kluczowe znaczenie dla społeczności, niejako uzupełniając porządek instytucjonalny. W etyce cnót odwołuje się do tradycji Arystotelesa i Tomasza z Akwinu. Przyjmuje rozumienie ugruntowanych dyspozycji i zdolności, określanych w tej tradycji etycznej jako *habitus* (sprawności). Odwołuje się do klasycznego podziału na dobre *habitus*, czyli cnoty i złe *habitus*, czyli wady<sup>25</sup>. Katalog cnót musi jednak uwspółcześnić i uzupełnić. Wprowadza zatem kreatywność, budowanie wspólnoty, praktyczny realizm. Te trzy sprawności Novak określa jako cnoty kardynalne biznesu i przedsiębiorczości. „Kreatywność wymaga wsparcia ze strony odwagi, pracowitości (*hard work*) i wytrzymałości (*persistence*). Budowanie wspólnoty wymaga z kolei uczciwości, dobroczynności (*generosity*) i ducha sprawiedliwości. Realizm praktyczny zakłada umiejętność wsłuchiwania się, troskę, czujność i szerokie spojrzenie, w którym jest miejsce na samokrytykę i samo naprawę”<sup>26</sup>.

21 Por., *Liberalizm...*, dz. cyt., s. 224.

22 Por. tenże, *Duch demokratycznego...*, dz. cyt., s. 401–403.

23 W popularnej, publicystycznej formie wyraża to kilka rozdziałów książki: J. Novak, M. Novak, *Tato, dlaczego wierzysz?*, Poznań 2001, s. 67–94, 211–230.

24 Por. M. Novak, *Liberalizm...*, dz. cyt., s. 35.

25 Por. tenże, *Liberalizm...*, dz. cyt., s. 55–56.

26 M. Lisak, *Katolicki liberalizm...*, dz. cyt., s. 301. Autor opracowania przedstawia we wskazanym podrozdziale szerszą analizę porządku cnót indywidualnych.

Cnoty, które są zarazem realizacją chrześcijańskiego powołania do świętości życia<sup>27</sup>, są ze sobą powiązane. Kreatywności wraz z przedsiębiorczością i wynalazczością wprowadzającą w życie to, czego inni jeszcze nie wymyślili. Kreatywność, dotyczy też rozwoju całości uzdolnień osoby ludzkiej i jest przez to, w opinii Novaka, fundamentalną normą moralną<sup>28</sup>. Budowanie wspólnoty jako indywidualna cnota nadaje społeczny wymiar pracy i biznesowi. Prawdopodobnie Novak uzupełnia i ukierunkowuje w ten sposób zasadę kierowania się interesem własnym. Działalność ekonomiczna nie ma koncentrować się na korzyści i bogactwie jednostek, ale powinna umacniać więzi społeczne, co umożliwia cnota budowania wspólnoty, którą można też rozumieć jako realizację społecznego wymiaru natury ludzkiej. Wreszcie praktyczny realizm, który zawęży roztropność do działalności ekonomicznej. „Używanie zdrowego rozsądku (*common sense*), by właściwie rozpoznać rzeczywistość i wybrać środki gospodarczego działania, jest podstawową umiejętnością w biznesie”<sup>29</sup>.

Zestawienie etyki instytucji publicznych, które w założeniu muszą być przede wszystkim efektywne, oraz etyki indywidualnych cnot, które mają mobilizować jednostki do sprawnego działania, stanowić może podsumowanie moralnego przesłania teologii ekonomii politycznej. Koncepcja etyki instytucji i etyki cnot zaczerpnięta jest w tym przypadku z pracy Berharda Sutora<sup>30</sup>.

### **Społeczne znaczenie neokonserwatyizmu**

Brak jednoznaczności i precyzji metodologicznej w konstruowaniu teorii ducha demokracji i kapitalizmu, na co wskazywałem w monografii poświęconej etyce społecznej Novaka<sup>31</sup>, przyczynia się do ograniczonej recepcji koncepcji amerykańskiego filozofa. Trudno zatem zgodzić się z nadmiernie entuzjastyczną wymową najnowszej i najpełniejszej biografii intelektualnej Novaka autorstwa Dariusza Góry-Szopińskiego – *Zakorzenie wolności. Myśl polityczna Michaela Novaka* (2013). Autor tej pracy dokonuje co prawda pogłębionej i szerokiej analizy politologicznej twórczości amerykańskiego neokonserwatysty, która jest cenną pozycją na polskim rynku wydawniczym. I w jak najbardziej uprawniony sposób

27 Dążenie do świętości jest zadaniem, które Luhmann określa jako „funkcja religijna”. Por. tenże, *Pomiędzy sprywatyzowaną funkcją i publicznym działaniem religii: liberalno-chrześcijański podsystem społeczny Michaela Novaka*, „Studia Gdańskie” tom XXXI, 2012, s. 163–164.

28 Por. F. Felice, *Capitalismo e Cristianesimo. Il personalismo economico di Michael Novak*, Soveria Mannelli 2002, s. 48–49.

29 M. Lisak, *Katolicki liberalizm...*, dz. cyt., s. 302.

30 Por. B. Sutor, *Etyka polityczna. Ujęcie całościowe na gruncie chrześcijańskiej nauki społecznej*, Warszawa 1994, s. 53–91.

31 Por. M. Lisak, *Katolicki liberalizm...*, dz. cyt., s. 312–317.

interpretuje społeczną rolę Novaka jako *public intellectual*<sup>32</sup>, ale bez nadmiernego przece-  
niania jego pozycji i znaczenia dorobku. Przyrównywanie roli intelektualnej Novaka do  
polityków takich jak Zbigniew Brzeziński, James Buchanan i Richard Pipes czy teologów  
takich jak Karl Rahner czy Joseph Ratzinger<sup>33</sup>. Warto raczej zatrzymać się na publicystycz-  
nym charakterze twórczości Novaka i jego twórczej dyskusji z przedstawicielami katolickiej  
nauki społecznej, albo jak ujmuje to sam Góra-Szopiński na jego roli świeckiego „duszpa-  
sterza sfery publicznej”<sup>34</sup>.

Działalność publiczna i twórczość intelektualna Novaka bliższa jest swoistej charyzmatycz-  
nej teologii. Charyzmatycznej dlatego, że wnosi do namysłu i przeżycia religijnego ożyw-  
czy element współczesnych dyskusji politycznych, ekonomicznych i kulturowych. Dlatego  
też często postrzegany jest jako przedstawiciel wąskiego konfesyjnego środowiska – jako  
katolicki filozof i teolog, reformator społeczny<sup>35</sup>, apologeta katolicyzmu, religijny prorok,  
publicysta religijny. Należy podtrzymać trafną krytyczną ocenę myśli Novaka i szerzej ame-  
rykańskiego neokonserwatyizmu, której dokonał jeszcze w latach dziewięćdziesiątych ubie-  
głego wieku Ryszard Legutko. Polski filozof docenia Novaka za, jak to określa: „ewolucjoni-  
styczną koncepcję ekonomiczną”. Z drugiej strony, wytyka mu oraz innym reprezentantom  
neokonserwatyizmu „brak dojrzałego systemu” i „własnej szkoły myślenia”<sup>36</sup>. Mimo, że neo-  
konserwatyizm wydawał się atrakcyjny intelektualnie i przysłużył się do „rehabilitacji ka-  
pitalizmu” zwłaszcza w szeregach intelektualistów chrześcijańskich, to w ogólnym bilansie  
zawiódł, ponieważ nie wytworzył „dojrzałej interpretacji filozoficznej” zasad kapitalizmu.  
Jak podkreśla Legutko, neokonserwatyizm „nie wykształcił jednak koncepcji teoretycznej,  
która zasięgiem, rangą, jakością przemyśleń i bezstronnością analiz dałaby się porównać  
choćby do koncepcji Hayeka czy Röpkego”<sup>37</sup>. Społeczna rola środowiska neokonserwaty-  
stów nie była znacząca i ograniczała się do polityków oraz komentatorów życia społecznego  
czy nielicznych politologów.

Peter Berger również negatywnie ocenia intelektualne osiągnięcia Novaka oraz neokon-  
serwatystów. Zdaniem amerykańskiego socjologa bezskutecznie starali się oni stworzyć  
fundatorski mit społeczny, który miał ideologicznie legitymizować kapitalizm wolnoryn-  
kowy. Jednak brak akceptacji społecznej dla nowego, ufundowanego w chrześcijańskiej  
„teologii tworzenia” mitu założycielskiego kapitalizmu i to zarówno wśród profesjonalnych

32 Por. D. Góra-Szopiński, *Zakorzenie wolności...*, dz. cyt., s. 39–65.

33 Por. tamże, s. 224–225.

34 Tamże, s. 171.

35 Por. tamże, s. 176.

36 R. Legutko, *Spory o kapitalizm*, Kraków 1994, s. 343–344.

37 Tamże, s. 345.

ekonomistów jak i polityków, a przede wszystkim w środowiskach hierarchii oraz intelektualistów katolickich, skutkuje fiaskiem neokonserwatywnego projektu<sup>38</sup>. „Rzecz wszakże nie w jakości samych idei – pisze Berger – lecz w ich zdolności zdobywania akceptacji i entuzjastycznego poparcia ze strony znaczących grup społecznych. Coś jest uprawomocnieniem, gdy uprawomocnia. Można propagować dowolne mity, ale pozostaną one socjologicznie nieistotne, dopóki nie uwierzą weń zbiorowości ludzkie”<sup>39</sup>.

Znaczenie neokonserwatyizmu okazuje się znikome także w środowisku amerykańskich katolików i ma nikłe przełożenie na nauczanie społeczne Kościoła kierowane przez papieża. Właściwie jedynie encyklika *Centesimus annus* (1991) Jana Pawła II wskazuje na pozytywną rolę zysku w gospodarce, kapitalizmu rozumiany jako wolną ekonomię i przedsiębiorczość, docenia demokrację rozumianą w terminach zbliżonych do koncepcji Novaka<sup>40</sup>. Trudno natomiast dostrzec zbieżność z koncepcją chrześcijańskiego ducha demokratycznego kapitalizmu autorstwa Michaela Novaka zarówno wcześniejszych encyklik społecznych polskiego papieża – *Laborem exercens* (1981) oraz *Sollicitudo rei socialis* (1987) oraz późniejszą adhortacją *Ecclesia in America* (1999). Następcy na Stolicy Piotrowej formułują doktrynę społeczną katolicyzmu również w koncepcjach odległych od ducha demokratycznego kapitalizmu. Benedykt XVI w encyklice *Caritas in veritate* (2009) krytykuje kapitalizm w dobie światowego kryzysu ekonomicznego i konstruuje ocenę globalizacji w znacznej mierze w oparciu o idee redystrybucji i wyrównywania nierówności zawarte w encyklice *Populorum progressio* (1967) Pawła VI. O przekraczanie nierówności ekonomicznych, sprawiedliwość i społeczną integrację ubogich upomina się papież Franciszek w swej adhortacji *Evangelii gaudium* (2013). Papieskie nauczanie społeczne nie podejmuje zatem tematu Novakowej teologii ekonomii. Postulowana przez Novaka swoista „teologia demokratycznego kapitalizmu”<sup>41</sup> nie staje się językiem teologii społecznej katolickiego mainstream’u, ale raczej sprowadza, w społecznej percepcji ideologii neokonserwatyizmu, myśl autora do getta konfesyjnych intelektualistów.

Z pewną dozą krytycyzmu możemy stwierdzić, że zamiast przekonującej interpretacji procesów społecznych uzyskujemy od Novaka pewien zbiór luźnych, subiektywnych refleksji. Oto mamy do czynienia z przygodną (koincydencja) ewolucją gospodarczą, polityczną, kulturową i prawną społeczeństwa amerykańskiego, przypięcętowaną wysokimi dochodami

38 Por. M. Lisak, *Pomiędzy sprywatyzowaną funkcją...*, dz. cyt., s. 173.

39 P. Berger, *Revolucja kapitalistyczna*, Warszawa 1995, s. 334.

40 Novak przyznał, że przed oficjalnym ogłoszeniem dokumentu miał wpływ na treść papieskiej encykliki, w której uwzględniono trzy jego postulaty. Por. D. Góra-Szopiński, *Zakorzenie wolności...*, dz. cyt., s. 461.

41 Tamże, s. 391.



obywateli, sukcesem technologiczno-ekonomicznym i supermocarstwową pozycją kraju na przełomie XX i XXI w. Novak widzi w tym progresie pomyślnie działanie Opatrzności. Bóg błogosławi bowiem amerykańskiej produktywności, instytucjom demokratycznego kapitalizmu, wolności, pluralizmowi, stanowi uzupełnienie, dopełnienie niewidzialnej ręki rzekomo wolnego rynku, dzięki której następuje spontaniczny ład, współpraca konkurujących jednostek i stowarzyszeń oraz progres oparty na harmonicznym społecznie zabieganiu o interes własny właściwie (czyli rzekomo prospołecznie?) rozumiany. Gorzej jeśli zestawimy ten amerykański wzorzec neoliberalnego kapitalizmu z przyczynami światowego kryzysu gospodarczego, który wybuchł w USA w 2008 r. oraz nierównościami ekonomicznymi mierzonymi choćby przez wskaźnik Gini, a także rozwarstwieniem społeczno-ekonomicznym potęgowanym w dobie globalizacji. Rozumiane na sposób neokonserwatywny amerykański eksperyment dziejowy ma stać się modelem społecznego zaangażowania religii. Pozornie można taką tezę bagatelizować, zwłaszcza jeśli nie przekłada się na program polityczny. Jednakże ideologia neokonserwatywna staje się niebezpieczna, jeśli przekładana jest na politykę. Przykładem może być poparcie przez Novaka, wbrew przesłaniu społecznemu papieża oraz watykańskich dykasterii i dyplomacji, amerykańskiej wojny wznowionej w Zatoce Perskiej i Iraku w 2003 r.<sup>42</sup>

### **Wokół socjologii moralności, duchowości i religii**

Mimo wielu krytycznych uwag dotyczących społeczno-religijnego przesłania twórczości Novaka, należy dostrzec też kilka elementów istotnych dla nauk społecznych. Pierwszy z interesujących socjologa wymiarów myśli społecznej Novaka dotyczy moralności. Z uwagi na pragmatyczną wizję instytucji społecznych, które mają być efektywne w obszarze gospodarczym i politycznym, koncepcja Novaka nosi cechy utylitaryzmu społecznego i jako taką można ją przyrównać do weberowskiej etyki skutków. „Koncepcja spontanicznego ładu, właściwie rozumianego interesu własnego, pragmatyzm i efektywność jako kryteria pozytywnej oceny działania instytucji zawarte w pismach Novaka dobrze korespondują z etyką odpowiedzialności (*Verantwortungsethik*) Maxa Webera. Wedle niemieckiego socjologa to właśnie racjonalna odpowiedzialność jednostki za skutki działań jest wyznacznikiem moralności publicznej. Choć także etyka przekonań (*Gesinnungsethik*), akcentująca znaczenie dobrych intencji, powinna uzupełniać zasady etyczne, którymi ma kierować się świat polityki”<sup>43</sup>. Weber odwołując się do absolutystycznego wymiaru etyki chrześcijańskiej oraz swoich badań nad amoralizmem i pragmatyzmem politycznym, wskazał właśnie dwa rodzaje moralności politycznej: etykę przekonań i etykę odpowiedzialności. Pierwsza odwołuje się do niepodważalnego, uniwersalnego wzorca działań. Formułuje bezwzględne

42 Szerzej na ten temat w: M. Lisak, *Pomiędzy sprywatyzowaną...*, dz. cyt., s. 169–174.

43 Tenże, *Katolicki liberalizm...*, dz. cyt., s. 286–287.

nakazy, które są często oparte na przekonaniach religijnych. „Etyka w takim ujęciu związana jest ze sposobem rządzenia według wartości, a w pełni możliwa jest jedynie w idealnym świecie. Etyka przekonań wymaga jednoczesnej czystości intencji, środków i celów”<sup>44</sup>. Etyka odpowiedzialności odwołuje się do kryteriów pragmatycznych, do racjonalnej kalkulacji w działaniu w niedoskonałym świecie pełnym zła. Zadaniem jednostki jest poczuwanie się do odpowiedzialności za możliwe do przewidzenia konsekwencje decyzji, zwłaszcza decyzji politycznych, jeśli mamy do czynienia z politykiem. Metodą jest podejście pragmatyczne, a celem skuteczność politycznego działania. Wyżej ocenione są skutki działań niż intencje, ideały czy wartości, które kierują działaniami<sup>45</sup>.

Weber w realistyczny sposób stwierdza, że polityk powinien oba rodzaje etyki traktować nie jako wzajemnie sprzeczne stanowiska. Są to raczej typy idealne, które odzwierciedlają dwa strony medalu – działania politycznego, wyrażającego się zarówno jako zawód (etyka odpowiedzialności), jak i powołanie (etyka przekonań)<sup>46</sup>. Przekroczenie ograniczeń własnej idealnej koncepcji polityki oraz chęć zdobycia i utrzymania władzy dla samej władzy, oparte na uzupełnianiu się obu aspektów etyki politycznej, znamionują, jak podkreśla Weber: „prawdziwego człowieka, który mieć może powołanie do polityki”<sup>47</sup>. Novak podejmuje weberowską optykę socjologii polityki i moralności zwłaszcza w dziedzinie gospodarki, w której docenia podejście pragmatyczne<sup>48</sup>. Pragmatyka biznesu musi być jednak uzupełniona indywidualnymi pozytywnymi przymiotami – cnotami.

Akcentowanie cnoty przedsiębiorczości, praktycznego realizmu gospodarczego czy kreatywności stanowi wyraz głęboko umotywowanego dążenia do doskonałości moralnej, czyli duchowości wedle rozumienia Władysława Tatarkiewicza<sup>49</sup>. Odniesienie wolnej ekonomii i teologii twórczości, która ma zastąpić teologię wyzwolenia, do realizacji chrześcijańskich imperatywów należy połączyć z typowym dla religii oczekiwaniem świętości i zbawienia. Człowiek, w dążeniu do swej doskonałości, nie może pominąć wymiaru działalności gospodarczej i przedsiębiorczości. Wedle propozycji Novaka słuszna i efektywna, ale jednocześnie sprawiedliwa działalność w sferze ekonomicznej nie może być tabu dla religii chrześcijańskiej. Działalność gospodarcza jednostek i stowarzyszeń powinna być traktowana jako wypełnianie misji chrześcijańskiej tworzenia świata, czynienia go poddanym ludzkiej kreatywności, ale także misji rozwoju (dobrobytu), który jest chrześcijańskim obowiązkiem.

44 Tamże, s. 287.

45 Por. M. Weber, *Polityka jako zawód i powołanie*, Warszawa 1989, s. 31–33.

46 Por. S. Mocek, *Moralne podstawy życia politycznego*, Warszawa 1997, s. 26.

47 M. Weber, *Polityka...*, dz. cyt., s. 37.

48 Por. M. Novak, *Business...*, dz. cyt., s. 117–132.

49 Por. W. Tatarkiewicz, *O doskonałości*, Lublin 1991, s. 40–46.

Tożsamość katolika-przedsiębiorcy, współtwórcy bosko-ludzkiego porządku sprowadza się do doskonalenia moralnego, a tym samym stanowi jeden z wymiarów socjologii duchowości, rozumianej jako subdyscyplina socjologii moralności<sup>50</sup>.

Łączenie aspektów ekonomii i religii w kontekście społeczeństwa amerykańskiego koresponduje z paradygmatem rynkowym w socjologii religii. Nasuwa się zatem możliwość zestawienia propozycji Novaka z teoretycznymi ustaleniami Rodneya Starka i Williama S. Bainbridge'a, chociaż próba taka napotyka jednak na poważne trudności. Novak nie posługuje się bowiem teoriami socjologicznymi. W swej twórczości odnosi się właściwie jedynie do kilku krytycznych uwag na temat weberowskiego ducha kapitalizmu i etyki protestanckiej. Kiedy jednak bliżej przyjrzymy się przedmiotowi analizy społecznej i ideologii kapitalistycznej Novaka, dostrzeżemy co najmniej dwie cechy współmierne do rynkowej teorii religii. Pierwsza kwestia dotyczy połączenia interpretacji życia gospodarczego z kwestią religii. W ujęciu Novaka racjonalnym obowiązkiem religijno-moralnym, a zarazem treścią, są przedsiębiorczość i kreatywność. Tego rodzaju koncepcja mocno nacechowana ekonomicznie pozwala wprowadzać do teorii socjologii religii język racjonalnego wyboru, kalkulacje zysków i strat. Racjonalna ekonomiczna kalkulacja staje się bardziej „oswojona” w dziedzinie religii, co pozwala łatwiej odrzucić zarzuty redukcjonistyczne wobec dedukcyjnej teorii Starka i Bainbridge'a<sup>51</sup>. Druga zbieżność polega na amerykanocentrycznym charakterze teologii tworzenia i koncepcji ducha demokratycznego kapitalizmu w wydaniu Novaka. Amerykański intelektualista katolicki propaguje rodzimy model polityczno-ekonomiczny jako swoisty wzorzec dla publicznie zaangażowanej religii<sup>52</sup>. Jednak to, co sprawdza się na amerykańskim gruncie społeczno-ideologicznym, nie stanowi jednocześnie gotowego rozwiązania problemów innych społeczności ani trafnego uniwersalnego klucza interpretacyjnego dla analiz społecznych. Podobne zarzuty można stawiać wobec rynkowej teorii religii<sup>53</sup>.

\* \* \*

Rekonstrukcja i analiza kluczowych aspektów teologii ekonomii politycznej Nowaka może prowadzić do dwóch wniosków. Zasadnicza metodologia i treść intelektualnego oraz

50 Por. M. Jeżowski, *Duchowość – paradygmat socjologii religii czy socjologii moralności? A może socjologia duchowości?* [w:] M. Libiszowska-Żółtkowska, S. Grotowska (red.), *Religijność i duchowość – dawne i nowe formy*, Kraków 2010, s. 76–78.

51 T. Doktor, *Teoria religii Rodneya Starka i Williama S. Bainbridge'a* [w:] R. Stark, W. S. Bainbridge'a, *Teoria religii*, Kraków 2007, s. 17.

52 Por. M. Lisak, *Pomiędzy sprywatyzowaną...*, dz. cyt., s. 174.

53 Por. Ł. Kutylko, *Teorie socjologiczne a religia. Między sekularyzacją a de sekularyzacją*, Łódź 2012, s. 103–104.

publicystycznego przekazu wyraża się najpełniej w teologii katolickiej. Prowadzi to wielu obserwatorów życia społecznego oraz intelektualistów do uznania Nowaka za myśliciela ściśle konfesyjnego. Natomiast drugi wniosek przedstawia się pozytywnie. Myśl amerykańskiego autora można interpretować jako dobry przykład teologii kontekstualnej, wkraczającej w sferę „ewangelizacji” życia społecznego<sup>54</sup> i skupionej na chrześcijańskiej ortopraktyce zamiast na dość sztywnej i społecznie pasywnej ortodoksji. Z socjologicznego punktu widzenia, publiczna działalność i twórczość intelektualna Nowaka wpisują się w nurt de-sekularyzacyjny socjologii religii. Postać Nowaka podkreśla bowiem obecność i znaczenie religii w sferze gospodarki, polityki i kultury. Ponadto, szereg idei Nowaka koresponduje z socjologią duchowości i moralności.

**o. Marcin Lisak**, dominikanin, dr, socjolog, pracownik naukowy Instytutu Statystyki Kościoła Katolickiego w Warszawie, adiunkt Wyższej Szkoły Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie, autor monografii: *Katolicki liberalizm. Etyka społeczna Michaela Novaka* (Kraków–Dublin 2008).

---

54 Por. F. Felice, *Capitalismo...*, dz. cyt.